

ROZA EYVAZOVA

KIŞVƏRİ
“DİVAN”ININ
DİLİ

U-163-11

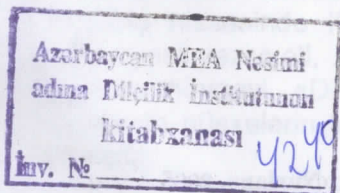
E-39 AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTITUTU

ROZA EYVAZOVA

KİŞVƏRİ «DİVAN»ININ DİLİ

(morfoloji xüsusiyyətlər)

Azərbaycan Milli Elmlər
Akademiyasının 60 illiyinə həsr olunur.

BAKİ - «Elm» -2005

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun
Elmi Şurasının 23.02.2005-ci il tarixli qərarı ilə
çap olunur (protokol № 2).

Redaktor: filologiya elmləri doktoru,
prof. **Mirzə Rəhimov**

Rəyçilər: filologiya elmləri doktoru,
prof. **Rəhilə Məhərrəmov**
filologiya elmləri namizədi,
dos. **İslam Vəliyev**

Eyvazova Roza

Kişvəri «Divan»ının dili. (Morfoloji xüsusiyyətlər).

Bakı: Elm, 2005. – 370 səh.

ISBN 5-8066-1700-9

Kitabda Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında böyük rol oynamış XV əsr sənətkarı Kişvərinin «Divan»ının morfoloji xüsusiyyətləri araşdırılır. Kişvərinin əsərlərində «Kitabi-Dədə Qorqud»da, Nəsimi və Qazi Bürhanəddin əsərlərində təsadüf edilən qədim Azərbaycan sözləri ilə bərabər, Əlişir Nəvai təsiri nəticəsində işlədilən qədim özbək sözləri, ifadələri və qrammatik ünsürləri özünü göstərir. Kitabın Azərbaycan dili tarixini hər iki istiqamətdə (ədəbi dil tarixi və tarixi qrammatika), türk dillərini tarixi-müqayisəli aspektdə araşdıranlar, tədris edənlər, həmçinin ortağ türk ədəbi dil problemləri ilə məşğul olanlar, Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədqiqatçıları, müəllimləri, aspirant və ali məktəb tələbələri üçün böyük əhəmiyyəti vardır.

Təkmilləşdirilmiş nəşr.

E $\frac{4602000000}{655(07) - 2005}$ **Qrifli nəşr**

© «Nurlan», 2005

© «Elm», 2005

© R.Eyvazova, 2005

ÖN SÖZ

Azərbaycan dilinin çoxəsrlik tarixini öyrənmək baxımından ayrı-ayrı yazılı abidələrin tədqiqinin böyük əhəmiyyəti vardır. Dii tarixi qarşısında qoyulmuş vacib məsələlərdən biri də həmin abidələrin dil və üslub, leksik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərini araşdırmaqdır. Bu cəhətdən Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında böyük rol oynamış XV əsr sənətkarı Kişvəri «Divan»ında morfoloji xüsusiyyətlərinin araşdırılması ən aktual problemlərdən biridir. Şairin əsərləri ədəbi-bədii dilimizin tarixi inkişafını izləmək üçün zəngin materialdır. Kişvəri haqqında az yazılmış, həyatı öyrənilməmiş, yaradıcılığı tədqiq olunmamışdır.

Kişvəri əsərlərinin dilini morfoloji cəhətdən öyrənmək üçün şairin Azərbaycan dilində olan «Divan»ının Bakı nüsxəsi (47a) əsas götürülmüşdür. Bakı nüsxəsində (47a) olmayan bəzi şərlər Daşkənd nüsxəsində (47b) nəzərdən keçirilmiş, morfoloji cəhətdən heç bir fərqli xüsusiyyətə təsadüf edilməmişdir. Bakı nüsxəsində rast gəldiyimiz maraqlı, nadir əlamətlərin dəqiqləşdirilməsində «Divan»ın Daşkənd nüsxəsindən müqayisə məqsədilə istifadə edilmişdir. Abidənin dili-morfoloji xüsusiyyətləri araşdırılarkən verilən nümunələrdə söz və şəkilçilərin imla variantının saxlanması lazım və məqsədəuyğun hesab edilmişdir.

Kitab giriş, iki fəsil, nəticə, kitabın rus dilində qısaldılmış variantdan, «Divan»ın fotosurəti, xülasə, ədəbiyyat və mündəricatdan ibarətdir.

Giriş hissəsində Kişvərinin dövrü, həmin dövrün ictimai-siyasi vəziyyəti, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində Kişvərinin mövqeyi, «Divan» nüsxələri haqqında məlumat, həmin nüsxələrin təsviri və ümumi xarakteristikası verilmişdir.

Kişvəri əsərlərinin istər leksik tərkibində, istərsə də qrammatik formalarında müxtəlif dialekt və şivə xüsusiyyətləri, o cümlədən digər türk dillərinin ünsürləri özünü göstərir. Bunun bir sıra tarixi səbəbləri vardır ki, bu haqda «Giriş»də ətraflı danışılmışdır.

Bu hissədə həmçinin Kişvəri əsərlərinin Azərbaycan ədəbi dil baxımından qısa şəkildə təhlili verilmişdir.

I Fəsildə «Adlar və zərf» adı altında hal, mənsubiyyət, kəmiyyət, xəbərlilik kateqoriyalarından, əsas nitq hissələri-isim, sifət, say, əvəzlilik və zərfdən bəhs edilmişdir.

II Fəsildə fel, həmçinin onun daxilindəki bir sıra zəngin kateqoriyalardan (söz yaradıcılığı, növ, şəkil, zaman) feli bağlama və feli sifətdən danışılmışdır.

«Nəticə»də aparılan araşdırmalar yekunlaşdırılmışdır.

Hər iki fəsildə tədqiq edilən məsələlər rus dilində qısaldılmış variantda öz əksini tapmışdır.

Bir neçə dildə verilmiş xülasə Kişvəri «Divan»ının dili haqqında təsəvvür yaradır.

Redaktor

GİRİŞ

XV əsr Azərbaycan xalqının tarixinə ictimai, siyasi və iqtisadi həyatın, mədəniyyət və ədəbiyyatın, elmin, xüsusən Azərbaycan dilinin inkişafı dövrü kimi daxil olur. Şimaldan Dərbənd, qərbdən Anadolu, cənubdan İran körfəzinə qədər bütöv bir ərazi Azərbaycan dilində danışıldı. Qaraqoyunlu və Ağqoyunluların hökmranlığı zamanı saraylara yol tapan Azərbaycan dili XV əsrdə həm ünsiyyət vasitəsi, həm də poeziya və sənət dili olmaqla əsas yer tuturdu. Həsənoğlu, Qazi Bürhanəddin, Seyid İmadəddin Nəsimi tərəfindən yüksəldilən Azərbaycan ədəbi dili XV əsrdə daha da inkişaf edir. Cənubi Azərbaycanda yaranan Ağqoyunlu sülaləsinin hökmranlığı, xüsusən Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə bu dil Azərbaycanda, İranda, İraqda və qismən kiçik Asiyanın Şərq hissəsində yaşayan müxtəlif türk qəbilələrinin ədəbi-bedii dil kimi istifadə etdiyi bir vasitə olaraq beynəlxalq xarakter alır və sonrakı əsrdə də bu xüsusiyyətini qoruyub saxlayır; belə ki, Səfəvilər dövründə dövlət dili səviyyəsinə qalxır (150, 153, 185, 186; 14, 239; 15, 234, 236, 299; 60, 85, 86).

Kişvəri «Divan»ının dilində müxtəlif dialekt və şivə xüsusiyyətləri ilə yanaşı, başqa türk dillərinin ünsürləri də müəyyən dərəcədə özünü göstərmişdir. Həmin ünsürlərin şair dilinə təsirini aydınlaşdırmaq məqsədi ilə tarixə müraciət etmək lazımdır.

Azərbaycan dilinin tarixi haqqında yazılmış əsərlərdən aydındır ki, dilimizin ədəbi normalarının formalaşmasında, onun sonralar daha da inkişaf edərək sabitləşməsində sırf Azərbaycan sözləri ilə bərabər, digər oğuz və qıpçaq qrupu ünsürləri də iştirak etmiş və müəyyən rol oynamışdır. Dilimizin yazılı abidələrinin, eləcə də dialekt və şivələrinin araşdırılması sübut edir ki, qıpçaq ünsürlərinin Azərbaycan dilinə keçməsi tarixi bu tayfaların Azərbaycan ərazisinə yürüşü ilə əlaqədardır. Qıpçaq qrupu ünsürləri Azərbaycan dilinin formalaşmasında həlledici rol oynamasa da, onun inkişafına təsir etmiş, dilimizin təşəkkülündə nəzərə çarpacaq dərəcədə iz burax-

mişdir. Qıpçaq ünsürlərinə nisbətən oğuz qrupu ünsürləri Azərbaycan dilində daha möhkəm yer tutmuş, onun təşəkkülündə bilavasitə iştirak etmişdir. Orta Asiya və Azərbaycan ərazisində məskən salan qədim türkdilli xalqların təmasda olması, köçəri türk qəbilələrinin daimi axını, onların arasında olan tarixi köklərin birliyi, türk dillərində yaranan tarixi ədəbi abidələrin ümumiliyini bir daha sübut edir (23, 6; 22; 178, 5; 51, 7, 13).

Orta əsr Azərbaycan ədəbi dili, eləcə də cığatay və qədim özbək dilinin* təsirinə məruz qalmışdır. «Cığatay şer dili öz sərhədlərindən kənara çıxmağa başlamış, sonralar başqa türk dillərinə, o cümlədən Azərbaycan yazılı ədəbi dilinə təsir etmişdi. Bunun nəticəsində də Azərbaycan ədəbi dili tarixində yüksək mərhələlərdən olan orta əsr şer dilində (Nəsimi, Kişvəri, qismən Xətai və Füzulinin dilində) cığatay şer dilinin bəzi morfoloji formaları üslubi ənənəyə çevrilmişdi» (36,85). Dərin siyasi, ictimai-iqtisadi kökləri olan belə bir cəhət müxtəlif səbəblərlə yanaşı, o cümlədən XV əsr Azərbaycay ədəbiyyatının bir çox nümayəndələrinin (Bəsiri, Kişvəri, Ziyayi, Xülqi, Allahi, sonralar Şah İsmayıl sarayına yaxın olmuş Şahqulu bəy, Süsəni bəy, Pəri Peykər və b.) Əlişir Nəvai və Hüseyn Bayqaranın başçılıq etdiyi Herat ədəbi məktəbində təhsil almaları ilə əlaqədardır. Nəvai ədəbi məclisindən çıxmış bu sənətkarlar vətənə döndükləri zaman Azərbaycan ədəbiyyatına Nəvai ruhunu, cığatay və qədim özbək dilinin xüsusiyyətlərini gətirmişlər (14, 300).

Kişvəri də belə bir dövrdə yaşayıb-yaratmış və öz gözəl qəzəlləri ilə şöhrətlənmiş sənətkarlardandır. Şairin həyat və yaradıcılığı ətraflı şəkildə öyrənilməmiş, doğulduğu və öldüyü il məlum deyildir.

Kişvəri haqqında ilk məlumata Şah İsmayıl Xətainin oğlu Sam Mirzənin Səfəvilər dövrü şairlərinə həsr etdiyi təzkirəsində təsadüf edilir. XX əsr türk ədəbiyyatşünası

* Cığatay və qədim özbək ədəbi dili termini hazırda orta əsr özbək ədəbi dili termini adı altında işlənir.

İsmayıl Hikmət Sam Mirzənin bu məlumatı əsasında ax-tarışlar aparmış, 1928-ci ildə Bakıda nəşr etdirdiyi «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi» (I cild, Bakı: Azərnəşr, 1928. səh.286-290) adlı əsərində bəhs açmışdır (3, 72).

Kişvəri «Divanı» haqqında qiymətli məlumatı akademik Həmid Araslı 1946-cı ildə Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun Əsərlərində (II cild) çap etdirdiyi «Füzuli sələflərindən Kişvəri» adlı məqaləsində vermişdir. H.Araslı yazır: «Hələ «Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi»ni yazarkən bizə Kişvərinin bir neçə qəzəli məlum idi. Leningrad Şərqsünaslıq İnstitutunun Əlyazmaları Şöbəsinə saxlanılan Xətai «Dəhnamə»sinin sonunda bu şairin əsərlərindən bir neçə qəzəl mövcuddur ki, bu qəzəllər Kişvərinin adını klassik şairlər sırasında çəkməyə imkan verirdi. Lakin bu il (1946-cı il - R. E.) Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun əldə etdiyi bir divan şair haqqında daha ətraflı fikir söyləmək üçün imkan yaratmış oldu. Bu divan əsasında şairin həyat və yaradıcılığına aid müəyyən fikirlər söyləmək mümkündür» (4, 24).

Qeyd etmək lazımdır ki, XV əsrdə yaşamış şairlər içərisində Kişvəri təxəllüslü sənətkar haqqında Məhəmməd Əli Tərbiyətin «Danışməndani-Azərbaycan», Pənahi Makulunun «Ədəbi məlumat cədvəli» və «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi» kitablarında məlumat vardır.

Məhəmməd Əli Tərbiyətin «Danışməndani-Azərbaycan» kitabında şair haqqında yalnız bir cümlə ilə məlumat verilmişdir: «Nemətulla Kişvəri Dilməqani Divani dərd morəkkəb əz farsiyə torki» (190,135) (Nemətulla Kişvəri Dilməqaninin türk və fars dillərindən ibarət «Divanı» vardır - R.E.).

Pənahi Makulunun «Ədəbi məlumat cədvəli»ndə verilmiş məlumata görə Nemətulla Kişvəri Dilməqani Dilməqanda anadan olmuş, Azərbaycan və fars dillərində yazmışdır (61, 194,480).

1960-cı ildə nəşr edilmiş «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi» kitabında akademik H.Araslı tərəfindən şair sadəcə olaraq Kişvəri təxəllüsü ilə verilmiş və onun Qəzvinde

anadan olduğu, Təbriz şəhərində isə yaşayıb-yaratdığı göstərilmişdir (14, 305).

Biz «Danışməndani-Azərbaycan» kitabındakı məlumata əsasən, şairin adını hələlik, Nemətulla Kişvəri Dilməqani kimi qəbul edirik.

Dilman-Dilməqan Cənubi Azərbaycanda Urmiya ilə Təbriz arasında, Urmiya gölünə tökülən çayın üzərində yerləşən qədim tarixə malik bir şəhərdir. Bu şəhərin bir adı da Səlmadır. Hazırda Şapur şəhəri adlanır. Bəzi tarixçilərin verdiyi məlumata görə İsfahan şəhərinin qərb hissəsində də vaxtilə Dilman adlı yer mövcud imiş. Ağsu rayonunda Dilman adlı bir dağ kəndi vardır. Əvvəllər Şamaxı şəhərinə tabe olan bu kəndin əhalisi vaxtilə Cənubi Azərbaycanın Dilman şəhərindən köçüb burada məskən salmışdır. Orta əsr klassik milli poeziyamızın görkəmli nümayəndəsi Kişvərinin vətənidir (39,462, 463).

Kişvərinin şerləri son dərəcə bədii və maraqlıdır. Azərbaycan dilində yazılmış əsərləri ilə özünə müəyyən mövqə tutmuş XV əsr sənətkarı Kişvərinin «Divan»ı nadir nüsxələrdəndir. Bozuntul cildli, içərisindəki şerləri qara və qırmızı tuşla haşiyələnmiş, vərəqləri saralmış, gözəl və narın nəstəliq xətti ilə yazılmış 17X11 sm. ölçülü 154 səhifəlik bu «Divan»ın Bakı nüsxəsi yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, 1946-cı ildən elm aləminə məlumdur, həmin «Divan» M-27/8408 şifrəsi ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır. Əsasən qezəllərdən, qismən də müxəmməs, mürəbbe, müs-təzad və təxmislərdən ibarət olan bu «Divan»ın axırında şairin üç səhifəlik «Təşrihbədən» şeri vardır. Son vərəqdə 1120-ci il hicri tarixində qələmə alınmış və nəstəliq-şikəstə xətti ilə yazılmış farsca «Qəribnameyi-Sinayi» adlı iki səhifəlik şer diqqəti cəlb edir. Kişvəri əsərlərinə yad olan bu əlavə şer parçası, çox ehtimal ki, şairə məxsus deyildir.

Kişvəri «Divan»ının Daşkənd nüsxəsi isə Özbəkistan Şərqsünaslıq İnstitutunun Əlyazmalar Fondunda 652 nemrəli əlyazması içərisindədir. Əlyazması Füzulinin

«Leyli və Məcnun» əsəri ilə başlayır. Həmin əsər 106^b-cı səhifədə tamamlanır. «Leyli və Məcnun»un köçürülməsi 1196-cı il hicri tarixidir. Kişvəri «Divan»ı 107^b-ci səhifədən başqa xətt ilə «dur» xəbər şəkilçisi ilə qafiyələnən qezəllə başlayaraq 174^b-cü səhifədə «Ya mehri-əfruz, ya xurşidi-ənvərdür nədür» misrası ilə bitən yarımçıq «Təşrihil-bədən şeri ilə qurtarır. Daşkənd nüsxəsinin xətti və quruluşu Bakı nüsxəsinə çox yaxındır. Bakı nüsxəsində oxunmayan kəlmələrin yerləri xəttat tərəfindən burada da boş buraxılmışdır. Hər səhifədə 13 beyt vardır. Yalnız müxəmməslərdə bu xüsusiyyət pozulur. Əlyazmasının əvvəlində, orta və müxəmməs hissəsində də bəzi vərəqlər düşmüşdür. Burada Bakı nüsxəsində olmayan müxəmməs, mürəbbe, təxmislər, Bakı nüsxəsində isə Daşkənd nüsxəsində olmayan mürəbbe, müxəmməs və təxmislər vardır. Digər mürəbbe, müxəmməs və təxmislər isə hər iki nüsxədə eynilik təşkil edir.

«Kişvəri» «Divan»ının paleoqrafik və xəttatlıq xüsusiyyətlərini, eləcə də əlyazmasının sonuncu vərəqində yazılmış «Qəribname»nin axırında qoyulmuş tarixin başqa katib tərəfindən sonradan əlavə edildiyini nəzərə alsaq, nüsxənin əsas mətninin XVI əsrdə köçürüldüyünü təxmin etmək olar. Bu fikri «Divan»ın imla xüsusiyyətləri sübut edir (50, 49).

Kişvəri elm aləminə Azərbaycan dilində «Divan» yaradan bir sənətkar kimi daxildir. Lakin aparılan araşdırmalardan aydın olur ki, o, fars dilində də «Divan» tərtib etmişdir.

Kişvəri «Divan»ları üzərində aparılan müşahidələrdən aydın olur ki, şairin dili başlıca olaraq Azərbaycan canlı xalq dili əsasında inkişaf etmişdirsə də, bu prosesdə özbək ədəbi dilinin ciddi təsirindən də kənarda qala bilməmişdir. Klassik Şərqi, xüsusən, İran poeziyasından ruhlanan Kişvəri, öz şerlərində böyük özbək şairi Əlişir Nəvainin təsirini də aydın hiss etdirir.

Əsərlərindən görünür ki, şair Ağqoyunlular sülaləsinin mədəniyyətpərvər hökmdarı Sultan Yəqubun dövründə yaşayıb-yaratmışdır. Kişvərinin tez-tez Sultan Yə-

quba muraciəti, onun (Kişvərinin) XV əsrin son dövründə yaşadığını və bu illərdə yaşlı bir şair olduğunu aydınlaşdırır. Məs.:

*Qələndər Kişvəridir bir süxəndan,
Süxənguyadur üstə kuyi-meydan
Onun hər beytidir bir dürriqəltan,
Qulaq asməz ona Yəqubi-Sultan
Məni bu qayğı öldürdü, mədəd hay!*

Başqa bir şəri şairin Sultan Yəqub dövrünü arzuladığını göstərir. Məs.:

*Taleyi-bərgəştə bir daxi qılaydı sərvəri,
Kim cila tapsaydı şol ayineyi-İsgəndəri.
Şölə çəksəydi çiraği-tudeyi-Bayındəri,
Vəh nə ləzzəq tabğay ol saət qələndər Kişvəri,
Kim görünəsə rəiyyəti-Yəqub xani bir daxi.*

Deməli, «şair bir müddət, yəni Sultan Yəqubun son hakimiyyət dövrü olan 1490-cı illərə qədər sarayda yaşamış, hörmət görmüşdür. Sultanın ölümündən sonra şahzadələr arasında gedən münaqişələr dövründə isə saraydan kənar qalıb öz keçmiş günlərini xatırlamışdır» (4, 34, 35; 14, 305).

Sultan Yəqubun ölümündən sonra 1490-1502-ci illər arasında Ağqoyunlu şahzadələrin hakimiyyət uğrunda apardıqları müharibə illərində zəmanədən şikayətlənən, dərin iztirablar keçirən –

*Bir əhli-dil xani ki, ana şikvə qılğalı
Dərdi-fəraqi-yarü qəmi-ruzigardən.*

yaxud:

*Məni ta ruzigari-səngdil ayırdı yarım din,
Nə gördüm ruzi-xoş hərgiz, nə xoşluq ruzigari-
rimdin.*

- deyən şair, Sultan Murad dövründə saraydan kənar qaldığı illərdə şərə, sənətə qiymət verən Sultan Bayqara kimi bir hamı, dayaq arzulamış, böyük söz ustası Nəvai ilə görüşmək istəmişdir. Bu münasibətlə demişdir:

*Kişvəri şəri Nəvai şeridən əksük iməs,
Bəxtinə düşsəydi bir Sultan Hüseyn Bayqara*

yaxud:

*Xosrovi-Təbrizdin çün bulmadı kamım rəva,
Eyb iməs gər meyli-türkani-Səmərqənd eyləyim.
Kişvəri tək şireyi-şəri-Nəvai birlə mən
Sən çigər pərkaləsi can birlə peyvənd eyləyim.*

Kişvəri əsərlərindən aydın olur ki, şair qəriblikdə çətinliklərlə qarşılaşmış, ehtiyac, sıxıntılıq üzündən o həmişə ahu-vay etməyə məcbur olmuşdur. Məs.:

*Ğürbət məni zarü natəvan qıldı yenə,
Seylabi-sirişkimni rəvan qıldı yenə.*

yaxud:

*Gözümdin bimarəmi yerim pozuq mehrablar;
Kişvəri, hiç kim gəribliğ içrə bimar olmasun.*

Göründüyü kimi, Kişvəri şerlərində dərin bir kədər var. Heç bir din və təriqət görüşləri ilə bağlı olmayan, təbiətən şad, həyata bağlı, gözəlliyi qiymətləndirən bu sənətkarın əsərlərində hiss edilən kədər onun dövrü və şəxsi həyatı ilə əlaqədardır. Həyatı məhəbbətin tərənnümü, dil sadəliyi, fikir aydınlığı, səmimiyyət, axıcılıq Kişvərinin bütün lirik şerlərinə xas olan əsas cəhətlərdəndir (14, 307; 4, 37).

Kişvərinin şerlərindən onun Həbibisi ilə dostluq etdiyi aydınlaşır. Şair şerlərinin birində dostu Həbibidən şikayətlənərək yazır:

*Nə mən nalana həmdəmdir Həbibisi,
Nə mən bimarə müşfiq bir təbibisi,
Nə mən məhcürə vəslidən nəsibisi,
Həbibisi, va Həbibisi, va Həbibisi!*

*Əgər görsən, səba, ol bivəfani,
Oşol biganeyi-naaşınanı,
Degil unuqmagil mən binəvani,
Həbib, va Həbib, va Həbib!*

Kişvəri əsərlərindən məlum olur ki, o, Nəsimi irsinə bağlı bir şair olmuşdur. Nəsiminin Kişvəriyə təsirini göstərmək üçün aşağıdakı müqayisələrə nəzər salaq:

Nəsimi:

Nigarım, dilbərim, yarım, ənisim, munisim, canım,

Rəfiqim, həmdənim, ömrüm, rəvanım, dərdə dərmanım.

Şahim, mahım, dilaramım, həyatım, dirliyim, ruhim,

Panahım, məqsədim, meylim, mədarım, fikrətim, şanıam.

Kişvəri:

*Nigarım, dilbərim, yarım, vəfasız şux didarım,
Xəyalım, həmdənim, fikrim, hədisim, şerü divanıam.*

Üzü bədrim, sözü şəhdim, gözü ahu, saçı cadu,

Qəddi ər-ər, təni mərmər, ləbi ləli-bədəxşanıam.

Kişvəri və Füzuli əsərlərində oxşar motivlərə rast gəlinir. (30, 29-30). Kişvəri əsərlərinin Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi üçün xüsusi əhəmiyyəti vardır. Araşdırmalar göstərir ki, şair Azərbaycan dilinin inceliklərini, onun ifadə vasitələrini hərtərəfli dərk edən bir sənətkardır (32, 82-87). Sözü yüksək qiymət verən, onun təsir qüvvəsini, qüdrətini duyan şair deyir:

Kişvərinin sözüdür inci, onu sındırmagil

Kim, bəhasından düşər, çün daneyi-inci sına.

Sözdən böyük ustalıq və məhəratlə istifadə edib, hər sözü öz yerində, müxtəlif mənalarda işlətməyi bacaran şairin şerləri rəngarəngdir:

*Köksümü qalxan qılıbmən oxların qarşısına,
Gər inanmazsan bir ox atgil mana qarşı, sına.*

yaxud:

*Ey gözün zaği-siyahü zülf-mişkinin duzağ
Daneyi-xalın üçün düşmüş duzağına du zağ.*

Nümunədə verdiyimiz duzağ tələ, du zağ iki qarğa deməkdir.

Kişvəri ədəbi-bədii üslubun klassik ənənə ilə bağlı olan qədim ifadə vasitələrindən istifadə etmiş, ümumxalq canlı danışq dilində işlənən sözləri, müxtəlif söz birləşmələrini, morfoloji və sintaktik vasitələri yazılı ədəbi dilə gətirmişdir. Məs.:

*Ey pəri, mən **tilbəni** gər yad qılsan vəqtidür.
Vəh ki, keçti ruzigarım neçə **sayrular** bilə.
Hər necə **əsrükdurur**, var andə bir huşyarlıq.
Xani dövlət kim əyağ içib əyağını öpəm.
Ana hər nəstə kim **tanrı** verübdür barı gökçəkdür.*

Numunələrdə verilmiş **tilbə**, **sayru**, **əsrük**, **əyağ**, **nəstə**, **tanrı** kimi qədim Azərbaycan sözləri sonrakı dövrlərdə *dəli*, *xəstə*, *sərxoş*, *piyalə*, *şey*, *allah* kimi ərəb, fars sözləri ilə əvəz edilmişdir.

Kişvəri əsərlərində işlədilmiş frazeoloji ifadələr, zərbi-məsəl mahiyyətli və məcazi mənəli söz və ifadələr müasir Azərbaycan dili ilə də səsləşir:

*«İki mehman bir evdə çün sığışməz».
«Kecədən gündüzi bilməz, qəranı seçməz ağindən».
«Kaşki kəlsə əcəl kim qurtulaydım bir yoli».
«Çıraq ilən fələk istər bulunməz,
Sənüntak ay zəmini-asimanda».
«Bu gün sənsən cəhanda şahi-xuban*

Bulur hər padişah bir zəmanda».

«Kim mana ölməkdin özgə heç dərman qalmadı».

Bu məsəldir kim: «irir divanəyə dağ ustə dağ».

Bu yalan irmiş ki, «girməz oğri cənnət bağına»

Nümunə üçün verdiyimiz frazeoloji ifadələr, məcazi mənəli zərbi-məsəllər müasir Azərbaycan və canlı danışıq dilində ya olduğu kimi, ya da azacıq dəyişikliklə işlənməkdədir.

Kişvəri öz əsərlərində bənzətmə vasitəsilə təsvir etdiyi hadisə, şəxs və ya məfhumun müəyyən bir cəhətini daha qabarıq şəkildə nəzərə çatdırır. Məs.:

*Ləbi qönçə, beli incə, saçı sünbül, gözi nərgis,
Dodağı abi-heyvanü yüzi gülnarı tapınca.*

Bənzətmə məqamında **kimi, tək, tək** və s. bu tipli qoşmaların sözlərə birləşdirilməsindən istifadə edən şair şerlərinin dilini canlı danışıq dilinə daha da yaxınlaşdırır. Məs.:

*İncü tək dişlər dəhərinde yenə oxşar
Bir qönçeyi-xəndanə içi doptolu jalə.*

Bəllidir ki, bədii ifadə üsullarını daha da zənginləşdirmək və qüvvətləndirmək baxımından klassik Şərq ədəbiyyatında ərəb əlifbası hərfləri öz adları ilə rəmzi mənələrdə müxtəlif bədii bənzətmələr məqamında işlədilmişdir. Məs.: **əlif**- hərfi boy-qamət, **ayn**- göz, **qaf** – qaş, **mim** – ağız, **sin** - diş, **dal** – qəddi - qamətin bükülməsi, **nun** isə nöqtə kimi rəmzi mənələri bildirir.

Kişvəri dilində belə bənzətmələrə, nadir hallarda olsa da, rast gəlirik:

*Gözüm gəmdən imas xali ki bu qan olası könlüm
Qaşuni **nunə** oxşattı, dəhanın şəklini **mimə**.*

yaxud:

*Qaşınla qəddi-nazın getti közümdin, əmma
Nunu əlif qalupdur köksümdə yadigarın.*

Qeyd etmək lazımdır ki, poeziyasında metaforalardan çox istifadə edən şair, bu bədii təsvir vasitəsilə hadisənin mahiyyətini bənzətmə yolu ilə ifadə edir, insanların daxili aləmini, xarakterini açır. Belə üslubi məqamdan istifadə sənətkarın dilini daha da zənginləşdirir. Məs.:

Gecədən gündüzi bilməz, qəranı seçməz ağindən,

Burada pis, çətin gün mənasında olan **gecə** və **qara** sözləri yaxşı, işıqlı gün mənasında işlənən **gündüz**, **ağ** sözləri ilə qarşılaşdırılmışdır.

Kişvəri əsərlərinin dili leksik və qrammatik kateqoriyalarla zəngindir. O, Azərbaycan dilinin bir sıra şəkillərindən istifadə edərək yaratdığı tərkibləri epitetlər məqamında işlətməyi bacarmışdır, Məs.:

Gözlərim qanın görüb qaçdı qərayüzlü rəqib.

yaxud:

*Vəsməlü qaşun köüllər qəsdinə çəkmiş kəman.
Sürməlü çeşmin gözümdən bərlü qan eylər yenə.*

Yaradıcılığında sinonim, omonim və antonimlərlə istifadə etməklə öz şer dilindəki emosionallığı artıran sənətkarın bəzi nümunələrinə nəzər salaq:

Sinonim:

*Gözlərin ağü qərasinə şəbi-ruz **fəda**.*

*Ləblərin hoqqəsinə çeşmeyi-heyvan **sədəqə***

*Güli-ruxsanna yüz cani-girami **qurban**.*

*Çeşmi-bimarına min dideyi-giryan **sədəqə**.*

Omonim:

*Xani dövlət kim **əyağ** içib **əyağını** öpəm*

*Bir əlimdə bu **əyağ**, bir əlimdə ol **əyağ**.*

Antonim:

***Aşına yad** oldi məndən, **dost düşmən** aqibat.*

Şair bədii ifadə vasitələrindən biri olan antitezadan da istifadə edir. Bu üsuldən istifadə etməklə o təsvir olunan hadisələri, insanlar arasındakı kontrastı müqayisə yolu ilə müəyyənləşdirir. Məs.:

Yar içər ağyar ilən mey şadü xəndan hər gecə.

Qalmışam mən yarsız giryənü büryan hər gecə.

yaxud:

Ğəmzə oxı qaşların yayından, ey əbru kəman

Sən atarsən canəvü könlüm dutər qarşu sinə.

Alliterasiya, təkrir kimi bədii ifadə üsullarını da yeri gəldikcə işlədən böyük söz ustadı deyir:

Alma, cana, canımı kim can ilən yərəm sana

yaxud:

Na can qaldı bizə, nə dil, yarəb, qalmasun hərgiz

Nə can bir ləhzə canansız, nə dil bir yərdin ayru.

Kişvəri əsərlərində ərəb, fars sözləri və ifadələrindən də istifadə edilmişdir. Lakin şairin işlətdiyi ərəb, fars sözləri asan anlaşılın kəlmələrdir. Klassik şer dili üçün səciyyəvi olan *zülfi-siyah*, *yari-vəfadar*, *ləbi-şirin*, *çəşmi-siyah* və s. bu kimi ərəb, fars tərkibləri ilə yanaşı, şairin dilində həm də onların *qara saç*, *vəfali yar*, *şirin dodaq*, *qara göz* və s. bu kimi ekvivalenti olan Azərbaycan dili birləşmələri də özünü göstərir.

«Divan»da qıpçaq-karluq qrupu türk dillərinin bəzi söz və ifadələri, qrammatik əlamətləri də işlənir ki, bunlardan yeri gəldikcə ətraflı şəkildə ayrı-ayrı fəsillərdə bəhs edilir.

Beləliklə, Kişvəri «Divan»ı üzərindəki araşdırmalardan aydın olur ki, şairin əsərlərinin dili bir sıra xüsusiyyətlərinə və cəhətlərinə görə yüksək səviyyəli Azərbaycan ədəbi-bədii dil nümunələrindən sayıla bilər.

ADLAR VƏ ZƏRF

1. HAL KATEQORİYASI

Qrammatikanın əsas kateqoriyalarından birini təşkil edən ismin halları Azərbaycan dilində daha qədim dövrlərdə formalaşmış, semantik cəhətdən qismən sabitlik kəsb etmişdir. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində ismin hallarını ifadə etmək üçün işlənən formalar dilimizin keçmiş yazılı abidələrində də, demək olar ki, eyni mənada geniş işlənir. Lakin ayrı-ayrı abidələri nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, hal kateqoriyasının ümumiyyətlə türk dilləri üçün qədim xüsusiyyəti hal formalarının bir-birini əvəz etməsi hadisəsi dilimizin əvvəlki dövrlərində müəyyən dərəcədə özünü saxlamışdır.

«Türk sistemli dillərdəki fellər cümlədə daşdıqları leksik mənadan, bəzən də öz qrammatik formalarından asılı olaraq bu fellərlə birləşmə təşkil edən substantivləşmiş sözlərin bu və ya başqa bir hal şəkilçisi qəbul etməsini tələb edir. İdarə edən fele tabe söz müasir Azərbaycan ədəbi dilində bir hal şəkilçisi qəbul etdiyi halda, bəzi abidələrdə eyni sintaktik funksiyanı ifadə etsə də, başqa bir hal şəkilçisi qəbul edir» (6, 102).

XV əsr Azərbaycan şairi Kişvərinin «Divan»ı üzərində aparılan tədqiqat göstərir ki, həmin əsərdə halların bu cəhətdən bir sıra maraqlı xüsusiyyətləri olmuşdur. Hal kateqoriyasının inkişafını, ümumiyyətlə dilimizin tarixini öyrənmək üçün bunların xüsusi əhəmiyyəti vardır. Abidədə hal kateqoriyasının ifadəsi qrammatik cəhətdən müasir ədəbi dilimizdən əsasən fərqlənmir. Nəzərə çarpan bir sıra əvəzlənmə və şəkilçilərin müasir dilimizdə olmayan fonetik variantları isə qədim dövrün qalığıdır ki, bunlardan yeri gəldikcə bəhs edəcəyik (34, 61-69).

Adlıq hal. Kişvəri əsərlərinin dilində adlıq hal müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi, bütün nitq hissələrini